

ƏLİ QƏHRƏMANOV*

NAXÇIVANDA TEATR: ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİ VƏ TEATRIN YARANMA ŞƏRAİTİNƏ ELMİ-NƏZƏRİ BAXIŞ

Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi həyatında özünəməxsus mühüm rol oynamış və oynamaqda olan Naxçıvanın qədim və zəngin tarixi vardır. Hər daşı, hər qayası tarixin canlı şahidi olmuş bu torpaq bir çox dünya şöhrətli alim və mütəfəkkirlərin, memar və ədiblərin, dövlət xadimi və sərkərdələrin vətəni olmuşdur. Onların fəaliyyəti və irsinin bəşər tarixində əvəzsiz rolu danılmazdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev

Məqalə Naxçıvanda ədəbi-mədəni mühit, teatrın yaranma şəraitindən, memarlığın, musiqinin və incəsənətin digər sahələrinin intibahından, iqtisadi-siyasi və mədəni həyatda baş vermiş ciddi dəyişikliklərdən bəhs olunur. Müəllif məqaləni arxiv sənədləri, dövrü mətbuat materialları və yeni tədqiqatlara istinadən faktlar əsasında hazırlamışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, ədəbi-mədəni mühit, incəsənət, musiqi, teatr, maarif.

Giriş

Azərbaycanın ən səfalı guşələrindən biri olan Naxçıvan özünün füsunkar təbiəti, zəngin mədəniyyəti, heyrətamiz sənət abidələri ilə qədim dövrlərdən çox böyük şöhrət qazanmış və qazanmaqdadır. Təsadüfi deyildir ki, beş min ildən artıq tarixə malik olan Naxçıvan şəhəri uzaq keçmişdə Şərqi xalqları arasında “Nəqşi-cahan” adı ilə tanınmış, öz əlverişli coğrafi mövqeyi, təkrarolunmaz mədəniyyət və incəsənət abidələri, istedadlı ədib və alimləri ilə seçilən bu diyar dünyanın bir çox tarixçi alim, müvərrix və səyyahlarının diqqətini cəlb etmiş, onların əsərlərində dərin izlər qoymuş və öz spesifik xüsusiyyətlərilə yaddaşlara həkk olunmuşdur.

Orta əsr alimləri, coğrafiyaşünasları və müvərrixləri olan İsgəndər Münşi, Həmdullah Qəzvini, Əhməd Razi, məşhur türk alimi və səyyahı Övlüyə Çələbi, fransız alimi və səyyahı Dübya, fransız yazıçısı Aleksandr Düma, alman alimi Pedsold, məşhur müvərrix Xanikov, rus geoloqu Ozarevski, rus tarixçisi Sısoyev, tarixçi Şopen Naxçıvanda olmuş, buranı seyr etmiş, öz əsərlərində bu diyar haqqında zəngin xatirələr yazmışlar.

Naxçıvan Şərqi ilə qərb, şimal ilə cənub ölkələri arasında ticarət mərkəzlərindən biri olaraq Şərqi iqtisadiyyatında mühüm rol oynamışdır. İndiyədək izləri itməyən qədim karvan yolları bunu aydın təsdiq edir. Şərqi məşhur olan memarlıq məktəbindən yadigar qalan və zəmanəmizə gəlib çatan unikal abidələr - Yusif Küseyir oğlu, Mömünə xatun, Gülüstan, Qarabağlar kəndindəki türbə və minarələr, Gəmiqayadakı təsvirlər Naxçıvan memarlığının, incəsənətinin intibahından xəbər verir.

Naxçıvan diyarı böyük mütəfəkkirlər, məşhur alimlər, şairlər, hərbiçilər, dövlət xadimləri yetirmiş və yetirməkdədir. Bunların önündə bir qərinə Azərbaycan dövlətinə rəhbərlik etmiş, ulu öndər, dünya şöhrətli siyasətçi, ümummilli lider, Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev dayanır. O, Azərbaycan mədəniyyətini, incəsənətini, elmini bütün dünyaya tanıtmış və xalqın yaradıcılıq potensialını nümayiş etdirmişdir. Bütün həyatını doğma xalqına, vətəninə inkişafına, intibahına həsr edən, bu yolda misilsiz tarixi uğurlar qazanan bu dahi şəxsiyyət Azərbaycanın tarixinə, onun milli və mənəvi dəyərlərinə həmişə layiqincə diqqət yetirib, tükənməz övlad məhəbbəti, rəhbər uzaqgörənliyi ilə xüsusi qayğı göstərmiş. Hələ sovet dövründə, imperiya qadağalarına baxmayaraq, milli və mənəvi dəyərlərimizi öyrənib təbliğ etdikləri üçün Azərbaycan alimlərini yüksək dövlət mükafatlarına, fəxri adlara layiq görərək onları daha böyük tədqiqat işlərinə ruhlandırmışdır. Odur ki, Azərbaycan dilçiliyinin, ədəbiyyat və incəsənətinin sürətli inkişafı həmişəyaşar prezidentimizin şərəfli xidməti idi. Heç bir dövlət başçısı, heç bir siyasi lider dövlət quruculuğu və idarəçiliyi ilə yanaşı, milli ideologiyanın mühüm və əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, bu sahədə yeni

mükəmməl elmi konsepsiyanın yaradılması və onun həyata keçirilməsi sahəsində Heydər Əliyev qədər şəxsi əzmkarlıq göstərməmişdir. “Ziyalılarımızın milli tərəqqi prosesində rolunu azaltmadan qeyd etməliyik ki, dahi rəhbər milli dəyərlər uğrunda mübarizənin önündə həmişə özü gedir və milli ziyalılarımızı da bu istiqamətdəki fəaliyyətə səfərbər edirdi. Bu onunla bağlıdır ki, milləti sevməyin, millətə xidmətin ali nümunəsini, yollarını və üsullarını hamıdan yüksək mənimsədiyinə görə təşəbbüs həmişə ondan gəlirdi. O, rəsmi sərəncamlarla, xüsusi qərarlarla böyük milli mədəni abidələrimizin fiziki və mənəvi cəhətdən bərpasına, milli yaddaşın, milli köklərə qaydışın sürətləndirilməsinə istiqamət verirdi” [5, s. 12].

Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin tarixinə elmi-nəzəri baxış. Qədim tarixə malik olan Azərbaycan öz alimləri, şairləri, rəssamları, xalq sənətkarları, musiqiçiləri və incəsənət xadimləri ilə dünyada tanınmış, onların yaratdıqları sənət nümunələri əbədiləşərək əsrlərin kəşməkəşli yollarından şərəflə keçərək bəşəriyyətin mədəniyyət xəzinəsinə öz incilərini ərməğan etmişdir. Mədəniyyət incisi olan musiqi sənəti də qədim tarixə malik olmaqla, əsrlərlə yaşamış, inkişaf etmiş və insanların həyat tərzinin, estetik zövqünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Musiqi gözəllik, incəlik, həyatsevərlik, sevinc, xalq adət-ənənələrinə sadiqlik deməkdir. Xalq musiqiçilərinin yaratdığı əzəmətli, zövq oxşayan, döyüş ruhlu, xalqın istək və arzularını ifadə edən lirik musiqilər nəsil-dənəslə keçərək əsrlərin tutaşından adlanmış, daim inkişafda olmuş, öz mənə və vüsətini, forma və məzmununu dəyişərək tərəvətlənmiş, xalq ruhunu oxşayan gözəl çalarlarla daha da zənginləşmişdir. Xoş avazlı, oynaq ritmli musiqilərimiz, rəqslərimiz xalq tərəfindən sevilmiş, xoşbəxtlik rəmzi kimi mənəviyyatımızı gözəlləşdirmişdir. Azərbaycan və eləcə də onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan da çox qiymətli maddi və mənəvi mədəniyyətə malikdir. Naxçıvan torpağının övladları bədii yaradıcılığın müxtəlif sahələrində, o cümlədən musiqi yaradıcılığı sahəsində də qiymətli sənət əsərləri yaratmışlar. Azərbaycan xalq musiqisinin tarixi Azərbaycan xalqının tarixi qədər qədim və zəngindir. Xalqımızın musiqi mədəniyyətinin tarixini tədqiq edərkən ilk öncə gözüümüz önündə Gəmiqaya, Qobustan təsvirləri, əmək nəğmələri, qədim insanların ovçuluğu, inamları, xalq şənlikləri, qədim el havaları, saray musiqisi əks olunur. Onlar daş yaddaşa çevrilərək əbədiləşmiş, günümüzə daş “dilində” gəlib çatmışlar. Musiqinin yaranması, inkişafı tarixi hadisələrlə bağlı olmuşdur. Əsl sənət nümunələri tarixin kəşməkəşli yollarında bir yaşam mücadiləsi adlanmış, bütün cəhdlərə sinə gərərək dözmüş və bugünkü mədəni dünyamıza gəlib çata bilmişdir.

Əldə olan sənət nümunələri Naxçıvan musiqi mədəniyyətini, ilk növbədə musiqi mədəniyyətində ifaçılıq yaradıcılığının təməlini araşdırırlar, tədqiq edənlər üçün zəngin material mənbəyinə çevrilmişdir. Naxçıvanda yaranmış xalq mahnılarını təhlil edərkən aydın olur ki, onlar əsasən kiçik diapozona malik səslidirlər. Melodiyanın özünü isə qapalı oxumalar təşkil edir. Bunlar isə həmin mahnı və rəqslərin qədimliyi ilə bağlıdır.

On səkkizinci yüzillikdə musiqi mədəniyyətinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan, dövrünün ən istedadlı müğənnilərindən sayılan Səttarın Naxçıvanda yaşayıb xanəndəlik etməsi bu bölgədə peşəkar musiqinin daha da inkişaf etməsinə təməl daşı olmaqla, o dövrdə buranın musiqi mərkəzlərindən biri olmasına təminat verir. Səttar bir neçə il İran Şahı Məhəmməd Mirzənin sarayında xanəndəlik etmiş, 1844-cü ildə Naxçıvana köçmüş və burada iki il fəaliyyət göstərmişdir. Səttarın incə, səlis, həzin və məlahətli səsi dinləyicilərini məftun etmişdir. Həmin dövrdə İrandan Naxçıvana Süleyman xan tərəfindən gətirilən xanəndə Cəfəri də burada uzun illər yaşayıb və xanəndəlik edir. Göründüyü kimi, on səkkiz və on doqquzuncu yüzilliklərdə Naxçıvanın musiqi məclislərində yerli musiqiçilərlə yanaşı cənubi Azərbaycanın məşhur xanəndələri iştirak edir. Bu tarixi həqiqətlərə istinadən demək olar ki, on doqquzuncu yüzillik Naxçıvanın musiqi mədəniyyətinin inkişafı tarixində mühüm mərhələ olmuş və bu ərazidə musiqinin inkişafına təkan vermişdir.

On səkkizinci yüzillikdən başlayaraq bu bölgədə Ağ Aşıq, Aşıq Cəlil, Aşıq Nəcəfəli, Aşıq Abbas Dəhri, Məşədi Əsəd, Məşədi Həsən, Məşədi Əbil, Məşədi İsmayıl, Həsənqulu, İdris Nağıyev kimi aşıq və xanəndələr fəaliyyət göstərmişlər. Onlarla yanaşı burada muğam sənətinin incəliklərinə bələd olan Molla İsmayıl, Əliş Xoşkeşinli, Kərbəlayı Baxşəlinin də musiqi sənətinin inkişafında xüsusi xidmətləri olmuşdur. Kərbəlayı Baxşəli Əli oğlu Əliyev (1866-1970) gənc yaşlarından xanəndəlik etmiş, gözəl mahnı, muğam ifaçısı kimi Qafqazda da tanınan muğam ifaçılarından olmuşdur. Onun ifasında “Şur”, “Segah” muğamları 1905-ci ildə Tiflisdə vala yazılmışdır [6, s. 24]. O dövrdə Naxçıvan musiqi mədəniyyəti əsasən Şərq üçlükləri ilə bağlı olmuşdur. Şərq üçlükləri Naxçıvanın musiqi məclislərində, sonralar isə konsert salonlarında inkişaf edir. Şərq üçlükləri xalq mahnı və rəqslərinin, muğamların təbliğatçıları rolunu oynayır. Bu üçlüklərin hər bir üzvləri edəcəkləri çıxışa

məsuliyyətlə yanaşırdılar. Naxçıvanda qədim xalq mahnı və rəqslərinin, muğamların xalq tərəfindən sevilməsi üçlüklərinin xidmətlərinin sayəsində olmuşdur desək yəqin ki, yanılmırıq.

Naxçıvanda ədəbi-mədəni mühit. Azərbaycanda realist ədəbi və mədəni fikri inkişaf etdirmək üçün təşəbbüslər əsasən on doqquzuncu yüzilliyin səksəninci illərindən başlanır. Bu təşəbbüslər maarifçilik hərəkatının genişlənməsinə və mədəni islahatların ardıcıl surətdə həyata keçirilməsinə təkan verdiyi kimi, realizmin də inkişafının yeni dövrə qədəm qoymasının əsas amilidir. Bu illərdə ədəbi-mədəni mühiti inkişaf etdirmək üçün fəaliyyət meydanına bədii estafeti qəbul edən demokratik ideyaların yeni nəslinin nümayəndələri gəlir. Onlardan M.Ə.Talıbov (1834-1911), Z.Marağalı (1837-1910), N.B.Vəzirov (1854-1926), F.Köçərli (1863-1920), S.M.Qənizadə (1866-1937), M.T.Sidqi (1854-1903), N.Nərimanov (1870-1925), Ə.B.Haqverdiyev (1870-1933), R. Əfəndiyev (1863-1942) və başqaları istedadlarının bütün gücünü üzə çıxararaq dəyərli əsərlərini yazıb nəşr etdirmişlər. C.Məmmədquluzadə (1869-1932), S.S.Axundov (1875-1939), M.Ə.Sabir (1862-1911), A.Səhhət (1874-1918), H.Cavid (1882-1941) və başqaları isə bir sıra obyektiv səbəblər üzündən geniş yaradıcılıq fəaliyyətinə yalnız iyirminci yüzillikdə başlamışlar.

Ötən əsrlərdə olduğu kimi on doqquzuncu yüzillikdə Azərbaycan və eləcə də onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan iqtisadi, siyasi və mədəni həyatda baş vermiş ciddi dəyişikliklər nəticəsində yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. On doqquzuncu yüzillik Naxçıvanın həyatında, onun iqtisadi-siyasi və mədəni inkişafında tarixi hadisələrlə zəngin dövr olmuş, xalqın müqəddəratına müsbət təsir göstərmişdir. Təsərrüfat məhdudluğuna və feodal pərakəndəliyinə son qoymaq, qabaqcıl dünya mədəniyyəti ilə tanışlıq, rus və Avropa mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri ilə sıx ünsiyyət ümumi demokratik ideyaların Naxçıvan zəhmətkeşləri arasında yayılmasında çox mühüm rol oynamışdır. Şübhəsiz ki, bu da Naxçıvanda maarif və mədəniyyətin inkişafına öz müsbət təsirini göstərməyə bilməzdi. Bu dövrdə Avropa ilə Şərqlə arasında gedən ticarətdə Naxçıvanın vasitəçilik rolu oynaması, bir çox nümayəndələrinin Rusiya və Avropanın şəhərlərini səyahət etmələri və onların əhali arasında apardıqları söhbətlər xalqın mədəni dirçəlişinə, maarif və mədəniyyətinin inkişafına mühüm təsir göstərdi, əhalini maarif və mədəniyyət sahələrində mübarizəyə ruhlandırırdı. Bunun nəticəsində 1837-ci ildə Naxçıvan və 1851-ci ildə Ordubad şəhərlərində rus-tatar (rus-azərbaycan-Ə.Q.), az sonra Naxçıvan və Ordubad qəzalarının iri kəndlərində də rus-tatar məktəbləri açıldı. 1873-cü ildə Naxçıvan və Ordubadın 58 məktəbində 1332 şagirdin təlim-tərbiyəsi ilə 73 nəfər müəllim məşğul olurdu [10]. Bu məktəblər vasitəsilə Naxçıvan və Ordubad qəzalarının qabaqcıl adamları dünya xalqlarının mədəniyyəti, ədəbiyyatı, tarixi ilə tanış olur, nəticədə ictimai-siyasi, fəlsəfi-estetik fikirlərin Azərbaycanda yayılması üçün münasib şərait yaranırdı. O zaman mütərəqqi ictimai fikrin təsiri altında yetişən bir çox azərbaycanlı ictimai xadimlər, filosof və ədiblər milli mədəniyyətin sürətlə inkişaf edə bilməsi üçün sivil xalqlar ilə yaxınlığı mühüm şərt hesab edirdilər. Mirzə Fətəli Axundov göstərirdi ki, xalqın mənəvi azadlığı, dini fanatizmdən xilas olması üçün ən doğru yollardan biri qabaqcıl xalqlarla yaxınlaşmaqdan, onların dili və ədəbiyyatını öyrənməkdən ibarətdir [8, s. 8]. O dövrdə Naxçıvan ədəbi mühitində canlanma başladığından 1838-ci ildə yerli şairlərin, maarifpərvər adamların təşəbbüsü ilə Ordubad şəhərində “Əncüməni-Şüəra” ədəbi məclisi yaradılır. Müəyyən fasilədən sonra 1863-cü ildə bu məclis yenidən fəaliyyətə başlayır və ətrafına görkəmli ziyalılardan Məhəmməd Tağı Sidqi (1854-1903), Hacığa Fəqir (1836-1886), Əhməd ağa Şəmi (1819-1881), Usta Zeynal Nəqqaş (1839-1904), Məşədi Həsən Dəbbağ, Hacı Hüseyn Bıkəs və başqalarını toplayır [1, s. 160]. Məclisdə ədəbiyyata, maarifə dair söhbətlər aparılır, maarif və mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün yollar aranır.

Teatr mühiti. Naxçıvanda elm, incəsənət, ədəbiyyat sahələrində mütərəqqi ənənələr qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Dünyəvi teatr yaranmamışdan min illər öncə burada xalq teatrının müxtəlif nümunələri yaranmışdır. Xalq oyun tamaşaları, xalqın adət-ənənələri Azərbaycanın tarixi qədər qədim və zəngindir. “Qodu-qodu”, “Kosa-kosa”, “Qaravəlli”, “Kosa gəlin”, “Tapdıq çoban”, “Maral oyunu”, “Kəndirbaz oyunu”, “Şəbih”, “Çütcü şumu”, “Yud”, “Sayaçı”, “Məxsərə”, “Lal oyunu”, “Lağlağı oyunu”, “Şəbədə oyunu”, “Koç döyüşü”, “Kilim arası”, “Kukla oyunu”, “Kölgə oyunu” kimi xalq oyun tamaşaları gözəl nümunələrdir. Toylarda, şənliklərdə, bayramlarda xalq oyun tamaşalarından daha çox istifadə edilmiş, hazırda da edilməkdədir. Dövrü üçün əxlaqi və tərbiyəvi əhəmiyyəti olan bu meydan tamaşaları Azərbaycan xalq teatrının çox-çox qədim bir tarixə malik olduğunu təsdiq edən dəlillərdir. Belə ki, əsl teatr meydana gəlməmişdən çox-çox əvvəl Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində əhali arasında kütləvi əyləncələr, teatrlaşmış səhnəciklər göstərilirdi. Belə tamaşalar əsasən Bahar bayramı-Novruz şənliklərində Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin küçə və

meydanlarında, böyük kəndlərin əksəriyyətində təşkil olunurdu. Belə tamaşalar adətən bir həftə, bəzən on gün davam edirdi. Adət üzrə tamaşanın gedişinə rəhbərlik etmək üçün xan seçilirdi. Xan hər təbəqədən ola bilərdi. O, küllü ixtiyar sahibi idi. Tamaşa zamanı seçilən şəxs xan libası geyir, keçə tükündən və yaxud pambıqdan saqqal və biğ qoyur, əksər hallarda üzünü kömürlə qrimləyərək taxtında əyləşir, hökm verir, özünü yaxşı aparmayanları ya cərimə edir, bəzi hallarda meydançıdan qovurdu. Məzəli və şirin sözləri ilə camaatı əyləndirirdi. Buna baxmayaraq oyun tam sakit səviyyədə keçmirdi. Çünki əhali passiv tamaşaçı deyildi, iştirakçılar tamaşanın bütün gedişində fəal olurdular. Oyunbazla tamaşaçı arasında məhdudiyət yox idi. Oyunbaz tamaşaçılara sual verib, cavab tələb edirdi. Oyunun gedişi bu cavablardan çox asılı idi. Tamaşanın əsas qayəsini tamaşaçılar qabaqcadan bildikləri üçün oyunbazın suallarına arzu edilən cavabı verirdilər. Odu ki, tamaşa daha canlı bir şəkildə alırdı. Meydançada tamaşa üçün heç bir dekorasiya olmurdu. Oyunbazlar həvəskarlardan ibarət idi. Oyunbazların tamaşa vasitələri xurcun və geyimdən ibarət olurdu. Şübhəsiz ki, başqasının paltarını geymək oyunun ilk mayasını təşkil edirdi.

Tamaşalarda uşaqdan böyüyə cəmiyyətin bütün üzvləri iştirak edirdilər. Burada zurnaçı dəstələri, nağara və qavalçılar camaatı əyləndirirdi. Musiqi sədaları altında kişilər dəstələrə bölünüb yallı gedir, Novruz bayramı günlərində kəndirbazlar müxtəlif oyunlar göstərir və onların növcələri (Şagirdləri-Ə.Q.) isə təlxək libası geyinib müxtəlif hərəkətləri, məzəli şirin sözləri ilə tamaşaçıları valeh edirdilər. Bu tamaşalarda günün ən vacib məsələləri: ictimai-siyasi hadisələr də öz əksini tapırdı. Meydançalarda oyunbazların ağızından ən yeni xəbərləri eşitmək olurdu [7, s. 31]. Şekspirin dediyi kimi, “Həqiqəti həmişə küçələrdə eşitmək olar” [8, s.98-99], ancaq heç kəs ona fikir vermir. Oyunbazlar ciddi bir hadisəyə öz meydanlarında kinayəli yanaşır, bunu eşidən tamaşaçılar bu və ya başqa ictimai hadisələrə öz münasibətini aydınlaşdırırdı. Buna görə də ruhanilər və hakimlər oyunbazlara qarşı daim mübarizə aparır, onların işini şeytan əməli hesab edirdilər. İstər xalq, istərsə də dini dramlar kütləvi şəkildə yayıldığı bir şəraitdə xalq öz milli adət-ənənələrinə sıx bağlı idi. Belə bir möhkəm bağlılıq tamaşaların gələcək inkişafına istiqamət verirdi. Xalq dramı isə həqiqi dramaturgiyanın ilk rüşeymlərini özündə bəsləyirdi. Bu rüşeymlərin böyüməsi, formalaşması üçün sadəcə yuxarıda göstərilən ictimai yüksəlişin başlanması zəruri idi. Azərbaycan xalqının fikri inkişaf tarixində belə bir mühüm dönüş məhz on doqquzuncu yüzillikdə başladı. O da xalqımızın mənəvi tələbləri və bu tələbləri ifadə edən maarifçilik ideyaları və burada ədəbi-bədii fikrin formalaşmasından irəli gəlirdi. Görkəmli ədəbiyyatşünas Əli Sultanlı o dövrün ədəbi mühitini geniş şəkildə təhlil edərək yazırdı: “Azərbaycan maarifçiləri köhnə janrları yeni məzmununda davam etdirməklə bərabər, ictimai dönüşün tələbinə müvafiq olaraq xalqın öz həyatı ilə bağlı yeni janrların mədəni bir tərzdə təşəkkülünə təməl yaratmışdır” [9, s. 73-74].

Naxçıvanda teatr dövrün ictimai-siyasi hadisələrin fonunda, həyatın obyektiv qanunauyğunluğu əsasında yaranmış, eləcə də ideya etibarlı ilə bir sənət ocağı kimi formalamışdır. Öz ideya mənbələrinə görə bu sənət məbədi həm dünyanın mütərəqqi teatr sənətindən, onların təcrübəsindən istifadə etsə də, zamanın ictimai-siyasi şəraitinə, fəvqünə, maarifpərvər ziyalıları ilə tamaşaçıları gözəl əməllər uğrunda mübarizəyə səsləmişdir. Təqdirəlayiq cəhət bu idi ki, on doqquzuncu yüzilliyin sonu, iyirminci yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvanın qabaqcıl, savadlı, tərəqqipərvər ziyalıları-Eynəli bəy Sultanov, Məhəmməd Tağı Sidqi, Cəlil Məmmədquluzadə, Baxşəli ağa Şahtaxtı, Qurbanəli Şərifov, Mirzə Əliməmməd Xəlilov, Nəsrullah Şeyxov, Paşa ağa Sultanov, Mirzə Ələkbər Süleymanov, Mirzə Məmməd Zamanbəyov, Sadıq Xəlilov, Ələsgər Şeyxov, Hüseyn Xəlilov, Məmməd Xəlilov, Mirzə Məmməd Hüseynov, Mirzə Sadıq Qulubəyov, Məmmədqulu bəy Kəngərli, Böyükxan Naxçıvanski, Fərəculla Şeyxov və başqaları teatr sənətinin yaranması və inkişafı ilə yanaşı yeni üsulda məktəblərin, kitabxanaların, digər maarif və mədəniyyət sahələrinin inkişafına, xalqın ümumi rifahının yüksəlməsinə xidmət etmiş, hərtərəfli mübarizə aparmışlar. Naxçıvanın qabaqcıl, dünyagörüşlü, savadlı, tərəqqipərvər nümayəndələrindən olan həmin şəxsiyyətlərin həyatı və fəaliyyəti xalqın tərəqqisinə, müqəddəs əməllərə sərf edilmişdir. Onlar xalqın azadlığı üçün maarif və mədəniyyət ocaqlarının açılmasına çalışır, hər vəchlə öz ideyalarına sadıq qalırdılar. Həmin ziyalılar maarif və mədəniyyətin böyük təbliğat gücünə malik olduğunu bildiklərindən xalqın maariflənməsində, mədəni tərəqqisində, siyasi oyanışında teatrın təsir və təlqinedici gücünə böyük əhəmiyyət verirdilər. Bu sənəti ideya və məfkurə silahına çevirib cəmiyyətdəki çatışmazlıqlara qarşı çıxır, insanları yeni amallar uğrunda mübarizəyə səsləyirdilər.

Maarif. Naxçıvanda maarifçi-mədəni mühitin dirçəlməsi öz növbəsində burada ədəbi mühitin də inkişafında mühüm rol oynayır, bir növ ona təkan verir. Hələ on doqquzuncu yüzilliyin ortalarından etibarən

fəaliyyət göstərməyə başlayan ədəbi məclislər ayrı-ayrı regionların ədəbi həyatında başlıca rol oynamağa başlayır. On doqquzuncu yüzilliyin 80-90-cı illərində Naxçıvanın ictimai-mədəni və mühitində nəzərəcarpacaq dərəcədə dirçəliş hiss olunur. Belə ki, Naxçıvanda teatrın yaranması (1883), dünyəvi məktəblərin şəbəkəsinin genişlənməsi, xüsusən Naxçıvandakı məşhur “Tərbiyə” məktəbinin təşkili (1894), Rusiya və Şərq mətbuatı ilə əlaqələrin reallaşması, buradakı maarifçi ədəbi mühitin maarifçilik hərəkatı səviyyəsinə qalxmasına təkan verir. Naxçıvan şəhərindəki “Ziyalılar məclisi” və “Müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti”ndə toplaşan müəllim və həvəskar aktyorların, burada təşkil edilmiş “Darül-ürfan” (Ürfan evi), Ordubaddakı “Əncüməni-Şüəra” (Şairlər yığıncağı) məclislərinin ətrafında birləşən yaradıcı qüvvələrin birgə və kütləvi fəaliyyəti sayəsində milli mədəniyyət və ədəbi mühitin inkişafında yeni dalğa, qüvvətli bir hərəkat formalaşır.

Göstərilən dövrdə Naxçıvandakı ədəbi-ictimai mühit və yaxud maarifçilik hərəkatı iki mərhələyə ayrılır. On doqquzuncu yüzilliyin səksəninci illərini əhatə edən birinci dövr maarifçi ədəbi mühitin yaranması, təşkili dövrü kimi səciyyələnir. “Bu mərhələyə yazıçı-publisist Eynəli bəy Sultanov rəhbərlik edir. Müəllim Əliməmməd Xəlilov onun köməkçisi vəzifəsini yerinə yetirir. Cəlil Məmmədquluzadə həmin dövr ədəbi mühitinin yalnız fəal iştirakçısı olmuşdur. Regionda ilk məktəblərin açılması, ixtisaslı müəllim kadrların hazırlanması, Naxçıvan teatrının yaranması XIX əsrin səksəninci illər mərhələsinin nailiyyətidir” [4, s.120-121]. Təqdir olunacaq hal idi ki, o dövrdə teatrı maarifçilik hərəkatından ayrı düşünmək, təsəvvür etmək mümkün deyildi. Həmin ziyalılar xalqı irəli aparmaq üçün məktəb, mətbuat və teatr kimi üç mühüm sahəyə arxalanırdılar. Teatrı millətin aynası, yaşayışını əks etdirən sənət olduğunu, onun təlqin gücünün artıq olduğunu, xalqın tez alışa biləcəyini, dövrü üçün qəzet, kitab və məktəbə nisbətən daha əhəmiyyətli təbliğat vasitəsi rolu oynayacağını bildikləri üçün teatr hərəkatında müəllimlər daha fəal iştirak edir, tamaşaların hazırlanmasına hər cür yardımlar edir, özləri də həmin tamaşalarda aktyorluq edirdilər. Oynanılan tamaşalarda cəhalət, avamlıq, gerilik ön plana çəkilir, tamaşaçıları yenilik, xalqın maariflənməsi, mədəni inkişafı uğrunda mübarizəyə səfərbər edirdilər.

Nəticə

E.Sultanov və Cəlil Məmmədquluzadə Naxçıvan teatrının yaranmasında əsas simalardan olmuşlar. E.Sultanov və C.Məmmədquluzadə ilə yanaşı Əliməmməd Xəlilov (1862-1896), Mirzə Sadiq Qulubəyov (1823-?), Fərəculla Şeyxov, Nəsrulla Şeyxov (1863-1921), Məhəmməd Tağı Sidqi (1854-1903), Mirzə Cəlil Mirzəyev (Şürbi, 1874-1915), Mirzə Əhməd Musa oğlu Hüseynov, Ələkbər Məmməd Hüseyin Xəlilov və başqaları Naxçıvan teatrının yaranmasında xüsusi fəallıq göstərirlər. Bunlarla yanaşı Qurbanəli Şərifzadə (1854-1914), Sadiq Mirzə Xəlilov (1864-1905), Cümşüd-Paşa Sultanov (1849-1902), Mirzə Əliqulu Novruzov, Məmmədqulu bəy Kəngərli (1854-1905), Bəhram xan, Kiçik xan, Böyükxan Naxçıvanskiyə və digərləri də Naxçıvan teatr hərəkatında yaxından iştirak etmişlər. Böyükxan Naxçıvanski Cənubi Azərbaycanda da teatr hərəkatının yayılmasına müvəffəq olmuşdur. Böyükxanın səyi Cənubi Azərbaycanda teatr həvəskarlarının fəaliyyəti nəticəsində qüvvətli bir mədəni hərəkat səviyyəsinə yüksəlmişdir [2, s. 625].

Faktlardan aydın görünür ki, Naxçıvanda milli dünyəvi teatr yaratmaq uğrunda “Naxçıvan müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti” üzvləri ciddi səylər göstərirlər. Bu tarixi hadisə Yaxın Şərqdə olan ilk peşəkar dünyəvi Azərbaycan teatrının yaradılmasının 10 illiyinə təsadüf edir. Bu tarixi sübut edən mənbəyə nəzər yetirək. Belə ki, o dövrdə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən “Naxçıvan müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti”nin nümayəndələri M.F.Axundovun “Müsyö-Jordan və Dərviş Məstəli şah” əsərini tamaşaya hazırlamış və İrəvana, xalq məktəbləri inspektoru U.V.Lovalnikova aşağıdakı məzmununda teleqram göndərmişlər: “Naxçıvan müsəlman (Şiə) dram sənəti həvəskarları tərəfindən may ayında aqların xeyrinə, 1848-ci ildə nəşr edilmiş “Çadust” kitabından teatr tamaşası göstərməyə icazə vermək haqqında səadətli qubernator yanında vəsədət etməyiniz rica olunur” [11, v. 1]. Teleqrama razılıq cavabı alındıqdan sonra tamaşa 1883-cü ilin may ayında Hacı Nəcəf Zeynalovun evində M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyası göstərilir.

Göründüyü kimi Azərbaycan teatr salnaməsinə parlaq səhifələr yazan Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı zəngin sənət ənənələrinə malikdir. Naxçıvanda peşəkar teatrın yaranması maarifçi düşüncədən, xalqımızın mədəniyyətini inkişafın yeni mərhələsinə qaldırmaq zərurətindən irəli gəlmişdir. Bu qədim sənət ocağı fəaliyyəti boyu maarifçilik düşüncəsinin daha da geniş dairədə yayılmasına çalışmış, xalqın mədəni intibahı, milli oyanışı və gənclərin milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq ruhunda tərbiyəsi işinə layiqli töhfələr vermişdir. Məlum həqiqətdir ki, XIX yüzilliyin II yarısından başlayaraq bütövlükdə Azərbaycan mühitində maarifçilik hərəkatı geniş inkişaf yoluna qədəm qoymuş, ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət sahələrində köklü forma və məzmun dəyişikliyi baş vermişdir. Təsadüfi deyildir ki, Naxçıvan teatrının təşəkkülündə və inkişafında Azərbaycan ziyalı nəslinin böyük korifeyləri – Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyin Cavid, Bəhruz Kəngərli, Məhəmməd Tağı Sidqi, Eynəli bəy Sultanov, Qurbanəli bəy Şərifov, Əliqulu Qəmküsar, Rza Təhmasib, Zülfüqar

Hacıbəyov, Hüseyn Ərəblinski, Mirzə Ağa Əliyev, Mərziyyə Davudova, Sidqi Ruhulla, Abbas Mirzə Şərifzadə, Hüseynqulu Sarabski, İsmayıl Hidayətzadə, Kazım Ziya və başqaları Naxçıvan teatri ilə sıx yaradıcılıq əlaqələri saxlamış, yerli aktyorlarla birlikdə tamaşalar hazırlamış, teatrın püxtələşməsində və peşəkarlıq səviyyəsinin artmasında mühüm rol oynamışdır. Bütün bunların nəticəsində Naxçıvan teatri əsl sənət məbədi və yaradıcılıq mərkəzi kimi formalaşmış inkişaf etmiş, Azərbaycan teatrına Eynəli bəy Sultanov, Məhəmməd Tağı Sidqi, Cəlil Məmmədquluzadə, Bəhruz Kəngərli, Hüseyn Cavid, Rza Təhmasib, Əliqulu Qəmküsar, Kazım Ziya, Əli Xəlilov kimi görkəmli dramaturq, aktyor, teatr təşkilatçıları bəxş etmiş və xalqımızın mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 c-də, II c. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşri, 1960, 386 s.
2. Naxçıvan teatrının salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 937 s.
3. Cəfərov C. Azərbaycan teatri. Bakı: Azərneşr, 1974, 315 s.
4. Həbibbəyli I. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərneşr, 1997, 682 s.
5. Xudiyev N. Zamanın axarı ilə. Bakı: Azərneşr, 2004, 496 s.
6. Kərimov R. Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən: vokal ifaçılıq sənəti. Bakı: Azərneşr, 2006, 96 s.
7. Qəhrəmanov Ə. Naxçıvan teatri intibah yollarında (1883-1920). Bakı: MBM, 2008, 159 s.
8. Sultanlı Ə. Xalq dramları, onun quruluşu və xüsusiyyətləri. Bakı: Azərneşr 1946, 465 s.
9. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1964, 303 s.
10. "Kafqaz" qəzeti, 1874-cü il, № 83.
11. Naxçıvan MR MDA. F.S.-26, siyahı 1, iş 204/ 212.

**AMEA Naxçıvan Bölməsi,
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: aliqehreman@yahoo.com*

Ali Gahramanov

THEATER IN NAKHCHIVAN: A SCIENTIFIC-THEORETICAL VIEW OF THE LITERARY-CULTURAL ENVIRONMENT AND THE EMERGENCE OF THE THEATER

The article talks about the literary and cultural environment in Nakhchivan, the conditions for the creation of the theater, the renaissance of architecture, music and other fields of art, and the serious changes that have taken place in the economic, political and cultural life. The author prepared the article on the basis of facts with reference to archival documents, periodical press materials and new researches.

Keywords: *Nakhchivan, literary and cultural environment, art, music, theater, education.*

Али Гахраманов

ТЕАТР В НАХЧИВАНЕ: НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ЛИТЕРАТУРНО-КУЛЬТУРНУЮ СРЕДУ И ВОЗНИКНОВЕНИЕ ТЕАТРА

В статье говорится о литературной и культурной среде Нахчывана, условиях создания театра, возрождении архитектуры, музыки и других областей искусства, а также серьезных изменениях, произошедших в экономической, политической и культурной жизни. Автор подготовил статью на основе фактов с привлечением архивных документов, материалов периодической печати и новых исследований.

Ключевые слова: *Нахчыван, литературно-культурная среда, искусство, музыка, театр, образование.*

Sənətşünaslıq elmləri doktoru İnara Məhərrəmovə tərəfindən təqdim edilmişdir

İlk daxilolma tarixi: 28.10.2024

Son daxilolma tarixi: 18.11.2024